

Elżbieta Osewska

Akademia Tarnowska

E-mail: eosewska@wp.pl

ORCID: 0000-0002-6050-2403

DOI: doi.org/10.13166/awsg/213915

WYCHOWANIE DZIECKA PRZEDSZKOLNEGO DO WARTOŚCI W DOBIE INDYWIDUALIZMU I KONSUMPCJONIZMU

THE UPBRINGING OF THE PRESCHOOL CHILD TO VALUES IN A TIME OF INDIVIDUALISM AND CONSUMERISM

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest zagadnieniom aksjologicznym związanym z wychowaniem dzieci w wieku przedszkolnym w czasach gwałtownych przemian społeczno-kulturowych opartych na indywidualizacji, konsumpcjonizmie i radykalnym liberalizmie. Głównym celem artykułu jest przedstawienie procesu wychowania dziecka w wieku przedszkolnym w duchu wartości w kontekście postmodernistycznym. Wśród kluczowych pytań, na które należy odpowiedzieć, znajdują się: co stanowi główne zagrożenie w procesie wychowania w duchu wartości i to do wartości we współczesnym społeczeństwie? Czy dziecko pod wpływem mentalności postmodernistycznej zaakceptuje, zinternalizuje i zastosuje wartości w życiu codziennym? Jakie środki należy podjąć, aby wychować dzieci, zwłaszcza te najmłodsze, tak aby przyjęły za swoje wartości, te uznawane przez cywilizację chrześcijańską? W jakim stopniu nauczyciele przedszkolni i wychowawcy dostrzegają aktualne wyzwania edukacyjne wynikające z obecnego kontekstu społeczno-kulturowego?

SŁOWA KLUCZE: *dziecko wieku przedszkolnym, wychowanie do wartości, indywidualizm, konsumpcjonizm*

Abstract: This article investigates the axiological issues related to the upbringing of preschool children in the time of the rapid socio-cultural changes based on individualisation, consumerism and radical liberalism. The main objective of the article is to present the process of upbringing a preschool child to values in the postmodern context. Among crucial questions that need to be addressed are: what is the main threat in the process of upbringing in values and to values in contemporary society? Will a child influenced by a postmodern mentality accept, internalise and apply the values in the everyday life? What measures need to be taken to educate children, especially the youngest ones, to adopt as their own the values recognised by Christian civilization? To what extent do kindergarten teachers and educators recognise the current educational challenges arising from the current socio-cultural context?

KEYWORDS: *preschool child, upbringing to values, individualism, consumerism*

WPROWADZENIE

Uwarunkowania historyczne, polityczne, gospodarcze, społeczne, kulturowe, religijne, egzystencjalne, ale także technologiczne i mentalne tworzą kontekst rozwoju i wychowania człowieka. Bez ich uwzględnienia nie można zrozumieć ani wychowania, ani jego środowisk wychowawczych, ani podejmowanych procesów wychowawczych. Współcześnie w Polsce staje się to niezwykle skomplikowane, ze względu na wpływy wielu czynników i ich złożony charakter (por. Kocik, 2006) a także narastający w społeczeństwie bezład w procesie wartościowania. O ile w społeczeństwie tradycyjnym zakładano istnienie określonych kryteriów, na podstawie których dokonywano oceny wartości, aby wybierać wartości pożądane wychowawczo zarówno w sposób celowy i przemyślany, jak i niejako automatyczny, pod wpływem kultury, religii i presji społecznej; to obecnie brakuje jasnych priorytetów i kryteriów. Narastający pluralizm wartości i wielość koncepcji wyboru powiązane z indywidualizmem, konsumpcjonizmem i radykalnym liberalizmem prowadzą współczesnego człowieka do silnie autocentrycznego poglądu na rzeczywistość. Pozornie człowiek uznający autocentryczny światopogląd jest z definicji niezależny od środowiska społecznego i stosuje prawo do

wszelkich wyborów, co jest umacniane przez kulturę popularną jako wezwanie do samodzielności, przyjemności, spontaniczności, bezstronności oraz samo-realizacji. Jednak to tylko *gra pozorów* wielkich korporacji zdominowanych przez pragnienie zysku, zaś współczesny człowiek chociaż nadal jest jednostką poszukującą, to zazwyczaj wybiera produkty i przyjemności wskazywane przez wszechobecną reklamę (por. Olearczyk, 2007, s. 56).

Z tego powodu wielu rodziców, wychowawców, nauczycieli i liderów grup ma coraz większe trudności w podjęciu adekwatnych decyzji wychowawczych. Stałe dylematy tożsamościowe między przynależnością do swojego kręgu kulturowego i religijnego, do wyznawanych wartości, a presją globalnej cywilizacji oraz narzucanych subkultur ponowoczesności i jej radykalnych stylów życia o odmiennych zasadach, wartościach, pseudowartościach i antywartościach powoduje zagubienie i lęk ludzi dorosłych, odpowiedzialnych i myślących (por. Osewska, 2020, s. 15-17) W jeszcze trudniejszej sytuacji jest najmłodsze pokolenie, które nie ma jeszcze odpowiednio wykształconych zdolności poznawczych i kategorii moralnych (por. Mariański, 2014). Niestety, uznawane dotychczas uniwersalne wartości są spychane na margines życia społeczno-kulturowego zaś promowane są różnorodne *pseudowartości*. W konsekwencji występuje zjawisko zaburzenia ciągłości przekazu kultury, w tym przekazu wartości między pokoleniami (por. Dyczewski, 2001, s. 29-47). Niniejsza antynomia nabiera coraz bardziej destrukcyjnej siły, mającej ogromny wpływ na dzieci i młodzież (por. Osewska, 2020, s. 11-26). Jednocześnie gwałtowny postęp technologiczny ułatwia promowanie kultury popularnej często sprowadzającej dziecko do pozycji łatwego konsumenta i samodzielnego odbiorcy kultury popularnej. Dlatego w niniejszym artykule zdecydowano się na odniesienie do dziecka w wieku przedszkolnym (od 3 do 5/6 roku życia), gdyż w tym okresie podlega ono intensywnym procesom rozwojowym, zarówno pod względem rozwoju fizycznego, intelektualnego, emocjonalnego, wolitywnego, społeczno-moralnego, kulturowego jak i religijnego.

Radykalizm dokonujących się zmian społeczno-kulturowych, w tym zwłaszcza narastającego indywidualizmu, konsumpcjonizmu i liberalizmu oraz osiągnięć technologicznych skłania rodziców i nauczycieli do stawiania istotnych pytań: co stanowi główne zagrożenie w procesie wychowania w wartościach i do wartości we współczesnym społeczeństwie? Czy dziecko pozostające pod wpływem mentalności ponowoczesności przyjmie, zaakceptuje, uwewnętrznzi

i będzie stosować dotychczas uznane wartości? Jakie działania należy podjąć, by wychowywać dzieci, zwłaszcza najmłodsze, do przyjęcia za swoje wartości uznawanych przez cywilizację chrześcijańską? W jakim zakresie nauczyciele przedszkoli i wychowawcy rozpoznają aktualne wyzwania wychowawcze wynikające z obecnego kontekstu społeczno-kulturowego?

Uznając istniejący obecnie kryzys wartościowania i występujące wyzwania wychowawcze, w niniejszym artykule będzie podjęta próba odpowiedzi na postawione wyżej pytania. Najpierw zostaną przedstawione fundamentalne założenia konieczne do podjęcia procesu wychowania dzieci w wielu przedszkolnym do wartości, następnie odniesienie do aktualnych trzech zagrożeń wychowawczych takich jak radykalny indywidualizm, konsumpcjonizm i samowola, aby w ostatniej części podać praktyczne wskazania dotyczące wychowania do wartości dziecka w wieku przedszkolnym w dzisiejszym kontekście społecznym, kulturowym i mentalnym. Krytyczna analiza wybranych materiałów źródłowych umożliwiła zarówno rozpoznanie oraz zaprezentowanie głównych zagrożeń wychowawczych jak i podanie praktycznych wskazań pedagogicznych.

1. PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA WYCHOWANIA DO WARTOŚCI

Na początek należy przypomnieć założenie, które może wydawać się pozornie niezwykle banalne, ale pozostaje fundamentem podejmowanych działań wychowawczych: Osobę wychowuje tylko osoba (por. Nowak, 1999, s. 17-34). *Człowiek nie jest stworzony, by żyć samotnie. Rodzi się i dorasta w rodzinie, aby później włączyć się swoją pracą w życie społeczne. Od dnia narodzin jest zatem włączony w różne tradycje, przejmując od nich nie tylko język i formację kulturową, ale także liczne prawdy, w które wierzy niejako instynktownie. W okresie wzrastania i dojrzewania osobowości te prawdy mogą zostać podważone i poddane krytycznej ocenie, która jest szczególną formą aktywności myślowej. Gdy jednak dokona się ten proces, zdarza się, że człowiek ponownie przyjmuje te same prawdy, opierając się na własnym doświadczeniu albo na rozumowaniu, które przeprowadził... Człowiek, istota szukająca prawdy, jest więc także tym, którego życie opiera się na wierze. Wierząc, człowiek zawiera wiedzy zdobytej przez innych. Można w nim dostrzec znamienne napięcie: z jednej strony*

wyduje się, że wiedza oparta na wierze jest niedoskonałą formą wiedzy, którą należy stopniowo udoskonalać, zdobywając osobiście dowody na jej potwierdzenie; z drugiej zaś wiara w porównaniu ze zwykłym poznaniem opartym na oczywistych dowodach jawi się często jako rzeczywistość bogatsza o pewien ludzki wymiar, wiąże się bowiem z relacją międzyosobową i angażuje nie tylko osobiste zdolności poznawcze, ale także głębiej zakorzoną zdolność zawierzenia innym ludziom, nawiązania z nimi trwalszej i ściślejszej relacji. Warto podkreślić, że w takiej relacji międzyosobowej głównym przedmiotem poszukiwania nie są prawdy dotyczące faktów ani prawdy filozoficzne. Szuka się tu raczej prawdy o samej osobie: tego, kim jest i co ujawnia z własnego wnętrza. Człowiek udoskonala się bowiem nie tylko przez zdobywanie abstrakcyjnej wiedzy o prawdzie, ale także przez żywą relację z drugim człowiekiem, która wyraża się przez dar z siebie i przez wierność. W tej wierności, która uzdalnia do złożenia siebie w darze, człowiek znajduje pełnię pewności i bezpieczeństwa (Jan Paweł II, 1998, *Fides et ratio*, nr 31–32). W podanym wyżej fragmencie encykliki *Fides et ratio* papież Jan Paweł II przywołuje prawdę człowieka, który jest osobą otwartą na relacje z innymi osobami, osobą rozwijającą się oraz poszukującą wartości. Szczególnie w pierwszych latach życia, kiedy dziecko niejako przejmuje prawdy, zasady, wartości uznawane przez osoby pozostające w jego otoczeniu, najpierw od rodziców, opiekunów, dziadków, rodzeństwa a później od nauczycieli przedszkola, rówieśników, sąsiadów, mediów itp. Wzrastając i rozwijając się w kontakcie z innymi ludźmi odkrywa co jest dla nich, a później dla niego samego ważne, cenne, niezbędne do codziennego życia (por. Głąbiński, 2019).

Przyjęcie wyżej wymienionych założeń prowadzi do uznania godności i ważności osoby (por. Skrzydlewski, 2016, s. 20–31), w tym wartości samego dziecka, które obecnie jest często oszukiwane przez wielu reprezentantów współczesnych subkultur i kultury masowej podejmujących działania promujące bunt wobec kultury klasycznej i chrześcijańskiej, byleby uzyskać jak największy zysk i przejąć kontrolę nad najmłodszym pokoleniem. Małe dziecko nie potrafi jeszcze odkryć stosowanego wobec niego zniewolenia reklamą, dobrym nastrojem, modą, krótkotrwałą przyjemnością itp., dlatego niejednokrotnie wybierając narzucane mu pseudowartości przyjmuje je za własne. Dlatego w sytuacji trwającej obecnie rewolucji technologicznej

i gwałtownych przemian społeczno-kulturowych konieczne staje się przywrócenie pełnego spojrzenia na człowieka. Zwłaszcza, że pomimo wzniosłych haseł o humanizmie, dokonuje się obecnie radykalna dehumanizacja człowieka, który zanurzony w różnorodnych przyjemnościach osłabia lub wręcz gubi zdolność odkrycia prawdy o samym sobie. Niniejsze spojrzenie na człowieka wypływa ze światopoglądowego założenia nieistnienia absolutnych kryteriów prawdy i dobra, tak uznawanych w klasycznej filozofii. Reprezentanci postmodernizmu odmawiają rozumowi ludzkiemu cechy uniwersalności, uznając że do istoty człowieka nie należy rozumność oraz poszukiwanie prawdy, gdyż głoszenie prawdy jest jedynie reliktem klasycznej filozofii (por. Osewska, 2020, s. 34-39), co w konsekwencji prowadzi do wyrugowania racjonalności, prawdy, wolności i dobra, a ostatecznie prowadzi człowieka do rezygnacji z wszystkich wartości i sprowadza go jedynie do poziomu biologiczno-materialnego, gdzie codzienne wybory skupiają się jedynie na rozpoznawaniu logo promowanych firm. Trzeba jednak pamiętać, że z drugiej strony współczesnemu człowiekowi grozi również samoubóstwienie ze względu na stałe potwierdzanie przez współczesnych specjalistów od marketingu, że człowiek posiada absolutną władzę nad otaczającą go rzeczywistością. Obydwie pokusy, zarówno samoubóstwienia, jak i urzeczowienia niszczą człowieka pozbawiając go zdolności poszukiwania prawdy o samym sobie i swojej tożsamości (por. Osewska, 2020, s. 127-151).

Dodatkowo należy uznać, że szansę na postępowanie w sposób racjonalny oraz udzielenie adekwatnej odpowiedzi wychowawczej na współczesne zagrożenia mają rodzice i wychowawcy, którzy nie tylko posiadają wiedzę o otaczającej ich rzeczywistości i współczesnej cywilizacji, ale także kierując się realizmem poznawczym w wychowaniu i podejmą mądrą, systematyczną, długotrwałą pracę wychowawczą realizowaną we współpracy z odpowiedzialnymi instytucjami wychowawczymi (por. Rynio, 2019). Dlatego zarówno nauczyciele jak i rodzice, opiekunowie, pragnąc sprostać wyzwaniom współczesności powinni nie tylko dysponować odpowiednią wiedzą, ale również umiejętnościami i kompetencjami wychowawczymi (por. Bieliń, 2005, s. 385–406).

2. OD INDYWIDUALIZMU DO WYBORU WARTOŚCI WSPÓLNOTY

Poszukując prawidłowych uwarunkowań w procesie wychowania małego dziecka do wartości nie można jednak zapomnieć, że naturalna w człowieku indywidualność, nastawiona jest na samą siebie, zainteresowana jest oryginalnością swojej subiektywności, zaś cechy społeczne, wypływają z relacji z innymi i stopniowo określają zachowania wobec innych (por. Skrzydlewski, 2016, s. 135-165). Czas nawiązania relacji z innymi osobami jest konstytutywny dla kształtowania się podmiotowości osoby. Własne *Ja* odkrywa dziecko dopiero w kontekście *Innego Ja*, podobnego do siebie, ale zarazem różnego, uświadamiając sobie i jemu ich odrębność. Każdy podmiot jako określona osobowość powstaje i rozwija się tylko w interakcji z innymi podmiotami, w procesie społecznego doświadczenia i działania. Dlatego tak ważny jest zarówno moment podmiotowy jak i przedmiotowy. Moment spotkania oraz nałożenia odpowiedzialności jest równoznaczny z narodzinami prawdziwej podmiotowości (por. Levinas, 1991, s. 55).

Działania wychowawcze podejmowane w rodzinie i przedszkolu nie przyniosą oczekiwanych rezultatów, jeśli zabraknie odniesienia do konkretnej wspólnoty, w której dziecko rozwija się, wchodzi w relacje z innymi, odkrywa bezinteresowną miłość. Najpierw wśród najbliższych w prawidłowo funkcjonującej wspólnocie rodzinnej dziecko odkrywa podstawowe wartości, takie jak: życzliwość, miłość, szacunek, ofiarność, poświęcenie, odwaga, wiara, nadzieja, ufność, cierpliwość. Stopniowo uznaje, że żyjąc razem z innymi jest od nich zależny, że oni realizują jego potrzeby, że obdarowują swoją obecnością, czasem, słowem i gestem. W codziennych spotkaniach we wspólnocie życia i miłości stopniowo odkrywa jak jest ono dla nich ważne a oni jak są ważni dla niego.

Dziecko w wieku przedszkolnym (między 3. a 6. r.ż.), potrafi już swobodnie poruszać się w najbliższym otoczeniu, swobodnie porozumiewa się z dorosłymi, potrafi rozwiązywać problemy poprzez działanie i kombinacje myślowe, ale ma jeszcze małe umiejętności prospołeczne, dlatego przychodząc do przedszkola zazwyczaj najpierw woli bawić się same. Dopiero poznając lepiej rówieśników naśladuje ich zachowania i stopniowo nabywa wiedzę o grupie przedszkolnej i przyjmuje określone role społeczne, zasady i normy funkcjonowania. Doniosłą rolę wychowawczą sprawuje

nauczyciel przedszkola, który systematycznie wprowadza dziecko do przyjęcia i szanowania zasad współżycia w grupie, pierwszych regulacji zachowania oraz przestrzegania przyjętych norm postępowania. Grupa przedszkolna staje się cennym czynnikiem dydaktycznym, ale istotne jest również stopniowe doświadczenie bliskości, życzliwości, koleżeństwa, przyjaźni (por. Witek, 2020, s. 40-46). Aby dziecko przekroczyło swój egocentryzm potrzebuje doświadczyć *wspólnoty przedszkolnej* (na tyle, na ile to jest możliwe) w środowisku przedszkolnym, stąd ogromne znaczenie wartości społecznych takich jak: samodzielność, opanowanie, odwaga, dobroć, koleżeństwo, przyjaźń, miłość, uczciwość, prawdomówność, uprzejmość, przebaczenie, ale też ojczyzna, naród, patriotyzm, wolność (por. Siembida, 2023, s. 76-85). Codzienne kontakty koleżeńskie weryfikują jego wyobrażenia o zachowaniu, ucząc takich odniesień do rówieśników, które są pożądane wychowawczo.

Można zatem przyjąć, że od początku procesu wychowania dziecka niezbędne jest przyjęcie dwóch kierunków: formacji osoby oraz budowania wspólnoty. Człowiek nie tylko jest osobą indywidualną, ale posiada także wymiar wspólnotowy, dlatego jest zarówno wezwany do rozwoju jak i do uczestnictwa we wspólnocie osób (por. Kobierzycki, 2001, s. 269). Wspólnota rodzinna pozostaje pierwszym środowiskiem wychowania, w tym wychowania do udziału we wspólnocie. Jeśli każdy człowiek jest wezwany do życia w różnych wspólnotach i urzeczywistniać samego siebie poprzez bezinteresowny dar wobec innych, to najpierw potrzebuje pokochania samego siebie i uznania swojej wartości. Ukształtowanie się prawidłowego obrazu siebie jest podstawowym warunkiem dostrzeżenia świata wartości i potrzeb innych ludzi zgodnie z chrześcijańskim przykazaniem miłości – *kochaj bliźniego swego jak siebie samego*. Warto jednak zastanowić się na ile wychowanie w wartościach i do wartości jest podejmowane w polskim przedszkolu?

Podejmując zagadnienie wychowania od indywidualizmu do życia wspólnotowego nie można zapomnieć także o innych wspólnotach: rodzinnej, koleżeńskej, sąsiedzkiej, ale też narodowej, stąd duże znaczenie ma wprowadzanie do przedszkoli programów prospołecznych i patriotycznych (por. Witek, 2020, s. 40-46).

3. OD KONSUMPCJONIZMU DO MIŁOŚCI BLIŹNIEGO

Dominujące dziś społeczeństwo konsumpcyjne, charakteryzuje się znacznie większą elastycznością, niestabilnością i brakiem silniejszego przywiązania do dóbr. O ile początków konsumpcjonizmu upatrywać można w rozdzieleniu funkcji produkcyjnej od konsumpcyjnej, to jego dominacja dokonuje się w czasie odwrócenia w hierarchii funkcji produkcji i konsumpcji (por. Bauman, 2000, s. 96). Żyjące w społeczeństwie konsumpcyjnym dziecko, dzięki rozwiniętej technologii cyfrowej jest nieustannie bombardowane nowymi reklamami produktów. Wszechobecna reklama najbardziej wpływa na dzieci w wieku przedszkolnym, które nie umieją jej jeszcze poddać racjonalnej krytyce. Niejednokrotnie kilkulatek spędza wiele godzin przed ekranem komputera, telewizora, telefonu komórkowego korzystając z przestrzeni wirtualnej pełnej fascynujących reklam, co stopniowo przeobraża go w pozbawionego wyższych wartości niewolnika posiadania i natychmiastowego zadowolenia. Podczas, kiedy czas spędzany przed ekranem pod kontrolą osoby dorosłej dla dziecka w wieku od 2 do 4 lat nie powinien przekraczać jednej godziny dziennie (por. Kopczyński, 2020 s. 267-281).

Nie można przy tym przeoczyć, że współczesna cywilizacja konsumpcyjna, oparta na nowych technologiach informacyjnych, coraz aktywniej kształtuje *nowego konsumenta*, który miałby charakteryzować się większą podatnością na reklamę oraz ukierunkowaniem na konsumpcję. Poprzez zabiegi manipulacyjne forsuje wizję stałego konsumenta, uzależnionego od określonych marek, wyznaczających jego status społeczny. Ściśle skorelowana z hedonizmem nadmierna konsumpcja sprzyja też rosnącej obojętności na potrzeby innych ludzi. Trzeba pamiętać, że im młodsze dziecko, tym bardziej wierzy w reklamę (tzw. syndrom łatwego łupu). Dlatego wielkie korporacje i reklamodawcy szczególnie wykorzystują czas na reklamę przed, w trakcie i po programach dla dzieci zaś dziecko w wieku przedszkolnym łatwo rozpoznaje logo globalnych firm.

Reklamodawcy doskonale wiedzą, że odbiór i wpływ reklamy zależy od wieku dziecka (od stopnia jego emocjonalnego, poznawczego i wolitywnego rozwoju), dlatego przyjmują, że dziecko jest istotnym odbiorcą dóbr komercyjnych. Barbara Hoffman podkreśla, że *przemysł reklamowy jest zainteresowany*

dziećmi z trzech zasadniczych powodów: po pierwsze dzieci stanowią tzw. rynek pierwotny (primary market), tzn. same dokonują zakupów, po drugie – stanowią one tzw. rynek wpływowy (influence market), a więc wpływają na innych (przede wszystkim rodziców), by dokonali zakupu, i wreszcie po trzecie – stanowią przyszły rynek (future market), co w praktyce oznacza, że dzieci kiedyś dorosną, a wtedy będą mogły dokonać jeszcze większych zakupów. Można zatem mówić o potrójnej funkcji, jaką mają do spełnienia dzieci w „reklamowym teatrze: z jednej strony jest to rola decydenta, z drugiej – inicjatora zakupów, a z trzeciej – bezpośredniego nabywcy” (Hoffman, 2019, s. 19).

Dziecko w wieku przedszkolnym jest stosunkowo łatwym do manipulowania odbiorcą. Specjaliści przygotowujący reklamy kierując swój przekaz do kilkulatków korzystają z bardzo dobrze opracowanych technik wpływania na dziecięcą psychikę. Reklamy skierowane do dzieci w wieku przedszkolnym są zazwyczaj dynamiczne, szybkie, barwne, radosne, z wesołą muzyką w tle, głośniejsze niż inne programy. Występują w nich przyciągający uwagę bohaterowie, którzy korzystają z określonych produktów, co powoduje stałe porównanie się z nimi i rówieśnikami. Reklamodawcy budują też przekaz, że im mniej dzieci, tym są lepszymi konsumentami i zachęcają do coraz większego kieszonkowanie dzieci. Sprawnie tworzą *umiłowanie konkretnych marek* i uzależnienie od słodkiego smaku (Hoffman, 2019, s. 20-22). Powstaje pytanie: gdzie leży dopuszczalna granica stosowanej na dziecku manipulacji reklamodawcy?

Rzeczy materialne mogą zmieniać i modelować ludzkie doświadczenia, otwierając z jednej strony przestrzeń do altruizmu i dobroczynności, choć z drugiej postawy porównywania, zazdrości, skąpstwa, lęku. Zatem jak mówić dziecku o prostocie, miłości, ofiarności, poświęceniu, dzieleniu się z innymi jeśli znaczący jest przede wszystkim status konsumenta – posiadacza?

Jeśli życie społeczne to współlistnienie i współdziałanie ludzi wolnych, kierujących się określoną aksjologią, to bez świadomego uznania wartości i obiektywnych zasad moralnych ludzie nie mogą prawidłowo funkcjonować, lecz są niszczeni przez egoizm (por. Osewska, 2020, s. 41-53). Stałe umacnianie logiki marketingu i komercji prowadzi najmłodszych do utrwalania postaw egocentrycznych, gdyż nie może być kimś ważnym, jeśli nie posiada proponowanych przez globalne korporacje produktów. Jego miejsce w społeczeństwie, grupie rówieśników, w przedszkolu wyznacza eksponowanie markowych,

reklamowanych i rozpoznawanych rzeczy. Aby zatrzymać wszechobecny konsumpcjonizm niezbędne jest formowanie postawy otwarcia *na być*, a nie tylko *mieć*, otwarcia na obecność i potrzeby drugiego człowieka a mówiąc językiem cywilizacji chrześcijańskiej – miłości bliźniego.

O ile rodzina pozostaje pierwszym środowiskiem wychowania i jest zobowiązana do ukazania swoim członkom pełnej prawdy o naturze miłości (por. Osewska, 2014, s. 125-139; Dyczewski, 2001, s. 29-47), to jej działania wychowawcze powinny być wzmacniane przez przedszkole, w którym obowiązują zasady ukazywania miłości słowem, gestem, czynem. Dziecko wieku przedszkolnym potrzebuje odkrycia, że większą wartość niż posiadanie ma przyjaźń, miłość, szacunek, dobro. Wychowane do postawy *bardziej być niż mieć* wymaga zaangażowania wszystkich osób w przedszkolu od nauczycieli, pomoc nauczycieli, intendentów, woźnych, personel administracyjny aż po obsługę. Działania wszystkich osób pełne wzajemnej miłości stanowią bezpośredni przykład dla dzieci.

4. OD SAMOWOLI DZIECKA DO ŚWIADOMEGO WYBORU WARTOŚCI

Upatrując w innych ludziach zagrożenie indywidualizm i konsumpcjonizm deprecjonuje każde działanie wymagające poświęcenia, ofiarności, oddania oraz podważa istnienie uniwersalnych wartości i zasad moralnych. Bowiem jeśli człowiek pragnie tylko, lub głównie swojego szczęścia, to dlaczego ma pochyłać się nad nieszczęściem innego człowieka? Jeśli dziecko oczekuje wyłącznie przyjemności, to dlaczego ma pomagać komuś słabszemu, biedniejszemu, choremu, czy z niepełnosprawnością? Jeśli dziecko marzy o łatwym, prostym i radosnym życiu, to po co ma w przyszłości wchodzić w relacje z drugim człowiekiem, które mogą być uciążliwe, wymagające, zabierającego jego cenny czas?

Powstające nowe nurty filozoficzne ogłaszają człowieka wolnym od wszystkiego i od wszystkich, nieustannie przypominając mu jedynie o jego prawach. Poddając wszystko egoistycznemu osądowi człowieka głoszą jego wolność moralną, wolność od zobowiązań społecznych i zasad religijnych. Niniejsze wskazania są już coraz częściej wdrażane w przedszkolach i szkołach.

Już małe dziecko uczy się o swoich prawach np. prawo do wysokiego standardu życia, opieki zdrowotnej, edukacji, wypoczynku itp. Niedawno oglądałam przedstawienie w wykonaniu dzieci w wieku przedszkolnym, które głośno przypominały dorosłym swoje prawa do: szacunku, czasu wolnego, zabawy, uśmiechu, rozrywki, przyrody, wypowiedzi, do znajomości swoich praw, a nawet ruchu i hałasu. Jednak nie pojawiła się refleksja, że prawa dziecka nie mogą naruszać praw innego człowieka zaś samo dziecko posiada nie tylko prawa, ale i obowiązki. Uciekając od realizacji obowiązków oraz tworzenia mocnych relacji osobowych człowiek jedynie pozornie powiększa swoją wolność i prywatność, ponieważ tym samym tworzy podwaliny izolacji, osamotnienia oraz niepewności jutra (por. Beck, 2002, s. 54). Realizując jedynie swoje egoistyczne pragnienia jednostki konsekwentnie tworzą społeczeństwo, w którym dominują postawy egocentryczne (por. Kopka, 2008, s. 69).

Znaczna część ponowoczesnych społeczeństw zagubiła wrażliwość na wartości stanowiące fundament kształtowania ludzkiej moralności, konstruując *kreatywne sumienie*, nie przeszkadzające w realizacji marzeń i zaspokajaniu pragnień. Uwidacznia się tu ewolucja od tradycyjnego systemu wartości, gdzie dominowały wartości materialistyczne służące przetrwaniu, do wartości służących ekspresji własnego *ja*, ale przede wszystkim przy pomocy wartości materialnych. Pomimo tego, że znaczna część współczesnych społeczeństw żyje obecnie w warunkach satysfakcjonujących ekonomicznie, to wciąż wielu ludzi czuje się niezaspokojonymi, a w konsekwencji nieszczęśliwymi.

Dobrze rozumiana wolność stanowi przede wszystkim wezwanie do dążenia do dobra i swojego rozwoju. Wychowanie dziecka nie jest możliwe bez odniesienia do obiektywnej hierarchii wartości i moralności. Niestety nie tylko dzieci, ale również dorośli często mylą wolność z samowolą, dlatego uznają przekraczanie przez dziecko ustalonych granic jako wyraz samodzielności, rezerolutości lub odwagi. Jednak samowola wynika z przekonania kilkulatka, że może robić co chce i nikt mu nie może zabronić. Dziecko nadużywa zaufania nauczyciela, nie przestrzega ustalonych zasad, samowolne wykracza poza ustalone przepisy. Nie znając żadnych granic dziecko staje się nieprzewidywalne i żyje w nieustannym chaosie, niejednokrotnie wyrządzając krzywdę innym i sobie.

Dlatego uznając cel wychowania a zarazem wartość i godność dziecka w wieku przedszkolnym nauczyciel musi odnosić się do wolności i odpowiedzialności,

przyznając miejsce wartościom poznawczym, społecznym, kulturowym i religijnym, a nie tylko witalnym (por. Osewska, 2020, s. 205-225). Zgodnie z odwołaniem do personalistycznego ujęcia osoby i jej pełnego rozwoju i wychowania należy wskazać na trzy podstawowe struktury aksjologiczne. Pierwszą z nich tworzy grupa wartości odnoszących się bezpośrednio do osoby. Należą do nich: godność, rozumność – mądrość, wolność, odpowiedzialność, zdolność do miłości i zdolność do transcendencji (por. Chałas, 2017, s. 10). Drugą strukturę tworzą wartości związane z poszczególnymi warstwami rozwojowymi człowieka: biologiczna, psychiczna, społeczna, kulturowa, światopoglądowa/religijna (por. Kunowski, 1993, s. 194-259), przy czym uznając ich znaczenie przyjęto, że z każdą z warstw w naturalny sposób wiążą się specyficzne dla niej wartości. Dlatego w celu dynamizowania rozwoju poszczególnych warstw oraz ich integracji niezbędne jest urzeczywistnianie niniejszych wartości w warunkach środowiska przedszkolnego. Z pierwszą warstwą biologiczną łączą się wartości witalne (zdrowie, woda, pokarm, powietrze, ruch, wypoczynek); ale też materialne, zapewniające egzystencję człowieka (mieszkanie, pieniądze, wyposażenie itp.) a także wartości hedonistyczne (przyjemność, zabawa). Z warstwą psychologiczną wiążą się wartości poznawcze (np. myślenie, wyobraźnia, pamięć, uwaga, wiedza, nauka). Z następną warstwą socjologiczną są połączone wartości życia codziennego (wspólnota, rodzina, sumienność, uczciwość, praca, opanowanie, cierpliwość, odwaga, koleżeństwo, przyjaźń, uprzejmość, wierność, samodzielność, prawdomówność, pracowitość,), wartości społeczne: (ojczyzna, sąsiedztwo, naród, Kościół, patriotyzm, niepodległość, tradycja, wolność, pokój, sprawiedliwość, solidarność, demokracja) oraz wartości moralne (np. wierność, odpowiedzialność, ofiarność, dobroć, prawda, przebaczenie). Z kolei warstwa kulturologiczna (kulturotwórcza) obejmuje wartości, które znajdują się wytworach kultury wyższej i wartości określające kulturę danego narodu. Można przyjąć, że wartości kulturowe dynamizują myślenie i wyobraźnię twórczą, wzywają do rozwoju talentów oraz zapraszają do podejmowania procesu twórczego. Dodatkowo zachęcają do przyjęcia tradycji swojego narodu, cywilizacji i kultury ogólnoludzkiej. Warstwa najwyższej umiejscowiona w hierarchii wartości jest nazywana światopoglądową lub duchowo-religijną bowiem pozostaje sprzężona z wartościami ostatecznymi, które ukierunkowują człowieka na rzeczywistość transcendentną. Można do nich zaliczyć takie

wartości jak: szczęście, wiara, zbawienie, miłość, nadzieja, modlitwa, świętość, sens życia, Bóg). Dzięki przyjęciu za swoje wartości z tej warstwy człowiek potrafi udzielić odpowiedzi na fundamentalne pytania przez sięgnięcie do Absolutu i przyjęcie założeń religijno-moralnych, albo przez ich odrzucenie (por. Chałas, 2017, s. 10-13; Kunowski, 1993, s. 194-259). Wskazano również na trzecią strukturę aksjologiczną, bardziej szczegółową, gdzie wartości są zanurzone w kulturze społeczności lokalnej i narodowej (por. Chałas, 2017, s. 13).

Wychowawcza posługa nauczyciela przedszkola wiąże się z odpowiedzialnością za samego siebie i za powierzone mu dzieci, stąd powinien być zawsze otwarty na podstawowe wartości jak dobro, prawda i piękno, a także reprezentować je wobec swoich wychowanków (por. Olbrycht 2000, s. 26–32). Wspierając rozwój dziecka wychowawca musi jednak pamiętać, że pełni jedynie funkcję pomocniczą względem rodziny, co wymaga od niego nawiązania dialogu z rodzicami.

5. WSKAZANIA PRAKTYCZNE

U podstaw aksjologii personalistycznej znajduje się prawda o człowieku (por. Osewska, 2020, s. 179-184). Nie trzeba jednak wikłać małego dziecka w filozoficzne lub ideologiczne spory, ale pozwolić na poszukiwanie odpowiedzi na fundamentalne pytania: kim jestem? Co tutaj robię? Co jest dla mnie ważne? Co jest ważne dla moich rodziców i nauczycieli? Chodzi o wspólne, egzystencjalne poszukiwanie prawdy o człowieku zgodnie z możliwościami poznawczymi dziecka.

W okresie przedszkolnym możliwości intelektualne są jeszcze bardziej zdominowane przez spostrzeżenia, niż pojęciowe ujmowanie rzeczywistości, dlatego by rozwiązać problem w sposób logiczny, małe dziecko potrzebuje eksperymentowania na rzeczywistych przedmiotach, stąd duże znaczenie będą miały konkretne sytuacje, wchodzenie w role, aktywne słuchanie opowiadań, udział w scenkach dramatycznych (por. Osewska, 2004, s. 158-299). Ograniczeniem dziecka jest jego koncentracja na sobie i mała zdolności do ujmowania świata z punktu widzenia innego, niż własny, dlatego duże znaczenie będzie miało pokazywanie konsekwencji naruszanych zasad i odrzucania

wartości dla niego samego a później także dla innych osób (por. Witek, 2020). Stopniowo dzięki poznaniu i rozumieniu siebie a później otaczającego świata dziecko ma szansę odróżnienia tego, co go rozwija od tego, co mu szkodzi i co niszczy jego rozwój.

Wychowanie do wartości nie może być ograniczone do przekazywania lub tym bardziej narzucania wartości dzieciom w wieku przedszkolnym. Wychowanie do wartości jest procesem kompleksowym i zależy od wielu czynników. Na skuteczność przekazu wartości dzieciom mogą mieć wpływ następujące uwarunkowania: autentyczność i spójność, poprawna komunikacja, prawidłowe wzory, kompleksowość działań, współpraca z rodzicami (por. Siembida, 2023, s. 36-45).

Nauczyciel przedszkola, który dba o prawidłowe wychowanie dziecka, po wspólnym poszukiwaniu prawdy o dziecku, podejmuje proste działania pozwalające na demaskowanie *fałszywych wartości*, z którymi obecnie tak często spotyka się dziecko w świecie wirtualnym, np. oszukiwanie innych urasta to rangi samodzielności, umiejętności radzenia sobie lub sprytu. Zawsze zachowuje spójność swoich przekonań i działania. Dziecko jest bystrym obserwatorem, dlatego szybko zauważy zgodność słów i czynów nauczyciela lub jej brak. Niewiele pomogą piękne wypowiedzi nauczyciela przedszkola o wartościach jeśli nie będą przez niego realizowane w codziennym życiu (por. Dziewiecki, 2011, s. 111-113).

Ważna jest także skuteczna komunikacja z dzieckiem w wieku przedszkolnym, która wymaga najpierw tworzenia przyjaznej atmosfery, aby dziecko mogło swobodnie wyrażać swoje myśli i przeżycia. Potrzeba dużo cierpliwości, by aktywnie słuchać, zadawać otwarte pytania i unikać oceniania dziecka. Aktywne słuchanie wymaga skoncentrowania uwagi na dziecku, uznania jego możliwości poznawczych i werbalnych, eliminowania jego rozproszeń oraz okazywania zainteresowania. Ważne jest zachowanie kontaktu wzrokowego, np. pochycenie się do poziomu oczu dziecka podczas rozmowy. W rozmowie o wartościach warto stosować proste i jasne komunikaty, zachęcając do poszukiwania przez dziecko własnych odpowiedzi. Mądry nauczyciel stawia pytania otwarte i zachęca dziecko do wyrażania swoich myśli. Dodatkowo pamięta, że komunikacja z dzieckiem w wielu przedszkolnym to długi proces, wymagający zachowania szacunku dla jego indywidualnego tempa wypowiedzi.

Dziecko w wieku przedszkolnym w uczy się poprzez naśladowanie i obserwację rodziców, opiekunów, nauczycieli i rówieśników. Stają się dla niego nosicielami lub anty przykładami wartości, które prezentują w codziennym życiu (por. Osewska, 2016, s. 303-316). Kompleksowość procesu wychowania oznacza, że wprowadzanie do wartości staje się skuteczniejsze, kiedy jest częścią procesu wychowawczego. Poznane i przeżyte w różnych sytuacjach wartości domagają się ich uwewnętrzniania a później praktykowania (por. Olbrycht, 1997, s. 49–51). Sprzyjające interioryzacji wartości jest tworzenie sytuacji w środowisku przedszkolnym powtarzalnych gier, zabaw, ćwiczeń, dram, podczas których dziecko angażuje się w realizowanie pożądaną wartości także przy realizacji innych celów edukacyjnych. Wartości są również kształtowane przez kontekst kulturowy i społeczny, w którym dziecko się rozwija (por. Osewska, 2020, s. 205-225.)^[1]. Ważne jest, aby uwzględnić wartości obecne w danej społeczności, ale również zachęcać do krytycznego myślenia i refleksji nad tym, co jest właściwe i uczciwe. Uznanie, że rozwój i wychowanie dziecka zależy od czynników wewnętrznych (wyposażenie genetyczne, rozum, wola), a także zewnętrznych (rodzina, przedszkole, szkoła, Kościół, kluby, grupy rówieśnicze, instytucje wychowawcze, społeczeństwo, naród) prowadzi do przekonania, iż każde środowisko wychowawcze ma swoje znaczenie. W odniesieniu do dziecka w wieku przedszkolnym niewątpliwie poza środowiskiem rodzinnym ogromne znaczenie posiada środowisko przedszkolne. Dlatego wychowanie dziecka do wartości łączy się ściśle ze współpracą z rodziną oraz z zaakceptowaniem jej pierwszeństwa.

Ciągłe tworzenie sprzyjających okoliczności do ich praktykowania, motywowanie do ich systematycznej realizacji wymaga od nauczycieli przedszkola i innych współpracujących osób stałości, odpowiedzialności cierpliwości i konsekwencji, by nie zniechęcać się w sytuacji niepowodzeń, lecz ciągle podejmować działania i tworzyć warunki do ich realizacji.

W procesie wychowania dziecka w wieku przedszkolnym do wartości można wyróżnić kilka etapów: odkrywanie wartości, ich przeżywanie, interioryzacja i internalizacja. Każdy z etapów ma swoje znaczenie, dlatego

^[1] Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Wydawnictwo UPJPII, Kraków 2020, s. 205-225.

nie można go pomijać, ale stopniowo przechodzić do kolejnych etapów (por. Olbrycht 2000, s. 26–32).

Odkrywanie wartości jest etapem fundamentalnym, chodzi o zdolność dziecka do rozpoznania, że coś jest dla niego i innych ważne. Dużą pomocą mogą być interesujące opowiadania, rozmowy, podawanie wiarygodnych przykładów z filmów, książek lub otoczenia. Kiedy dziecko już rozpoznaje coś cenne dla rodziców i nauczycieli, czasem brakuje mu odpowiedniego słownictwa, by o tym opowiedzieć. Dlatego na może to próbować wyrazić rysunkiem, pracą plastyczną, gestem. Duże znaczenie ma w przedszkolu prosty, komunikatywny język umożliwiający nazywanie wartości, opisywanie, wyjaśnianie, myślenie i rozmawianie o nich. Etap ten jest uwarunkowany możliwościami dziecka rozpoznania wartości przez ich nazwanie, a także zrozumienie ich sensu.

Poznanie i zrozumienie wartości wymagają również ich bezpośredniego poznania w kontakcie z *noszącymi je ludźmi*. Szczególnie dziecko w wieku przedszkolnym potrzebuje kontaktu z wzorami osobowymi, dlatego należy odwoływać się do osób, które są uznawane za osobowe nośniki wartości, do bohaterów, świętych, sportowców, ale unikać prezentowania współczesnych celebrytów zmieniających swoje odniesienie do wartości w zależności od oczekiwań mediów głównego nurtu.

Niestety samo intelektualne odkrycie i rozpoznanie wartości nie wystarczą, niezbędne jest również ich przeżywanie, które stanowi drugi etap. W przedszkolu podczas zwykłych sytuacji zabawy, posiłku, nauki, rekreacji i odpoczynku, niezbędne staje się budzenie emocji oraz łączenie ich z określonymi wartościami, np. fascynacja szlachetnym bohaterem budzi podziw i pragnienie podobnych przeżyć. Ważne, by nie były to tylko powierzchowne emocje odwołujące się głównie do przeżyć zabawowych i rozrywkowych, ale by przeżycie wychodziło ponad niższe potrzeby i niższe wartości kierując ku wartościami wyższymi. Włączanie wartości w codzienne sytuacje i zadania w przedszkolu z zastosowaniem różnorodnych metod, takich jak opowiadanie historii, gry, scenki dramatyczne pomagają dziecku nie tylko zrozumieć i przeżyć wartości, ale stopniowo je akceptować i przyjmować za własne.

Najbardziej sprzyjające interioryzacji wartości jest tworzenie sytuacji do możliwie regularnego powtarzania określonych doświadczeń, które angażują w realizowanie pożądanego wartości. Akceptacja wartości i ich

częste praktykowanie, ćwiczenie związanych z nimi zachowań, są konieczne, by utrwalić regularność i łatwość przyjęcia za swoje. Pomocne będzie wychodzenie od sytuacji prostych, sprzyjających ich uwewnętrznieniu, motywowanie do ich systematycznej realizacji a szczególnie zachęcanie w sytuacji niepowodzeń.

Wartości, które zostały przyjęte i uwewnętrznione powoli stają się wyznacznikiem życia dziecka. Wartości, które są uznane za własne mogą już być realizowane w codziennym życiu. Ten etap wymaga zarówno, konsekwencji, odwagi jak i odpowiedzialności, by w każdej sytuacji postępować zgodnie z uznanymi i przyjętymi wartościami. Dużą pomocą w sprawdzeniu stopnia przyjęcia i realizacji wartości przez dziecko mogą być proste dylematy moralne, w których dziecko musi dokonać wyboru, co zrobiłoby w danej sytuacji.

Proces wychowania do wartości wymaga czasu, cierpliwości i konsekwencji. Wartości nie są podawane jednorazowo, ale są stopniowo wprowadzane i utrwalane poprzez powtarzające się doświadczenia i wzorce postępowania (por. Siembida, 2023, s. 36-45). Przedszkole daje dziecku szansę do nauki interakcji społecznych, prawidłowego rozwiązywania trudnych sytuacji, ale też do tworzenia, eksperymentowania, rozwijania wyobraźni, odnajdywania znaczenia muzyki, ciszy, poezji, literatury, sztuk plastycznych, teatru.

Wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym do wartości musi być połączone z realistycznym spojrzeniem na nie, co w pedagogice personalistycznej i chrześcijańskiej oznacza przyjęcie prawdy, że dziecko nie jest osobą doskonałą, ale ciągle rozwijająca się, zatem zagrożoną swoimi wewnętrznymi słabościami, ułomnościami, skłonnością do wyboru przyjemności a także zewnętrznymi wpływami wynikającymi z dzisiejszej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Poczucie realizmu przejawiane przez rodziców i nauczycieli przedszkola powoduje, że zdają sobie sprawę, że dziecko potrzebuje stałego towarzyszenia ze strony mądrych nauczycieli, ale także zachowania wychowania moralnego i religijnego, które prowadzi do Jezusa Chrystusa jako Mistrza wychowania (por. Osewska, 2020, s. 179-184).

6. ZAKOŃCZENIE

Współczesne społeczeństwa europejskie coraz częściej odrzucają zarówno odniesienie do hierarchicznego układu wartości jak i obiektywnego przyjęcia wartości, wskazując jedynie na ich powiązanie z dyspozycjami emocjonalnymi, intelektualnymi, czy ewentualnie umiejętnościami technologicznymi człowieka. W tym znaczeniu wartość istnieje tylko wtedy, kiedy zostanie przez kogoś subiektywnie przyjęta oraz uznana za coś cennego, ważnego, potrzebnego wręcz niezbędnego. Propagatorzy opisanego stanowiska uznając za wartość jedynie to, co zaspokaja potrzeby, pragnienia lub marzenia jednostki zapominając, że już sam człowiek ze względu na swoją godność jak i rzeczywistość domagają się przyjęcia wartości. Niestety to ujęcie jest obecnie intensywnie narzucane zwłaszcza najmłodszemu pokoleniu poprzez media społecznościowe i programy kultury popularnej.

Dlatego tak ważne w społeczeństwie pluralizmu wartości i kryzysu wartościowania staje się wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym do poszukiwania, odkrywania, przeżywania, akceptowania oraz urzeczywistniania wartości. Aby nie tylko przezwyciężyć współczesne zagrożenia technicznego modelu kultury, ale również podejmować działania profilaktyczne nauczyciele przedszkoli potrzebują powrócić w procesie wychowania dzieci do pedagogiki personalistycznej oraz mocno podkreślanej przez chrześcijaństwo zasady: *kochaj bliźniego swego jak siebie samego*. Przyjęcie perspektywy pedagogiki personalistycznej i chrześcijańskiej daje także większe możliwości wychowania dziecka do wartości mimo radykalnych zmian w wartościowaniu. Potrzeba wrażliwości i zaangażowania ze strony rodziców, opiekunów, przedstawicieli samorządów lokalnych, duszpasterzy i nauczycieli przedszkoli, aby tworzyć atmosferę otwartości na wartości, a później ich świadomego wyboru, akceptacji i realizacji w codziennym życiu.

BIBLIOGRAFIA

- Bauman Z., *Globalizacja*, PIW, Warszawa 2000.
- Chalas K., *Wartości w programie wychowawczym szkoły służące integralnemu rozwojowi i wychowaniu ucznia*, ORE, Warszawa 2017.
- Dzisiejsze aspiracje katechezy rodzinnej. *Problemy i wyzwania*, red. J. Stala, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2005.
- Głabiński J., *Formacja osoby w kontekście społecznym. Krytyczna analiza wybranych materiałów dydaktycznych do nauczania religii w gimnazjum i liceum powstałych w Polsce po 2001 roku*, Wydawnictwo UPJPII, Kraków 2019.
- Hoffman B., *Wpływ reklamy komercyjnej na dziecko*, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 1, 2019, s. 14-26.
- Kobierzycki T., *Filozofia osobowości. Od antycznej teorii duszy do współczesnej teorii osoby*, Wyd. Eneteia, Warszawa 2001.
- Kopczyński T., *Pomiędzy cyfrową demencją a cyfrową równowagą. Kontrola rodzicielska w urządzeniach mobilnych*, *Wychowanie w rodzinie* 22 (2020) nr 1, s. 267-281.
- Kultura w kręgach wartości*, red. L. Dyczewski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa, 1993, s. 194-259.
- Levinas E., *Etyka i nieskończony*, tł. B. Opolska-Kokoszka, Wyd. Naukowe PAT, Kraków 1991.
- Mariański J., *Moralność w kontekście społecznym*, Wyd. Nomos, Kraków 2014.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, RW KUL, Lublin 1999.
- Olbrycht K., *Dlaczego boimy się wartości w wychowaniu?*, *Edukacja i Dialog*, 2000, nr 2, s. 26-32.
- Osewska E., *Pluralizm metod stosowanych w katechezie*, w: *Dydaktyka katechezy. Część II*, red. J. Stala, Biblos, Tarnów 2004, s. 158-299.
- Osewska E., *Value Education in the Polish Family*, w: *Strengthening Families*, red. J. Stala, J. Garmaz, Kraków 2016, s. 303-316.
- Osewska E., *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Wydawnictwo UPJPII, Kraków 2020.
- Siembida M., *Wychowanie w wartościach i do wartości dzieci w wieku przedszkolnym*, Uniwersytet Śląski, Cieszyn 2023.
- Skrzydlewski P., *Osoba w przestrzeni publicznej. Wybrane zagadnienia z filozofii człowieka i polityki*, WAM, Kraków 2016.
- Wartości, postawy i więzi moralne w zmieniającym się społeczeństwie*, red. J. Mariański, L. Smyczek, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008.
- Witek K., *Zachowania prospołeczne dzieci w wieku przedszkolnym*, Uniwersytet Pedagogiczny im KEN, Kraków 2020, s. 40-46.
- Wychowanie a wyzwania ponowoczesności*, red. E. Osewska, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2011.
- Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, red. T. Kukołowicz, M. Nowak, RW KUL, Lublin 1997.